

Meie muutuv kirjakeel

Küllli Habicht

*Tartu ülikooli eesti keele dotsent
eesti vana kirjakeele vanemteadur*

Keel kui kommunikatsioonivahend muutub kasutuse käigus. Ka kirjakeelt varieerime ja muudame keelekasutajatena meie ise. Kõige kiiremini muutub keele sõnavara, kuid muutustest ei jää puudutama grammatikagi. Siinne artikkel võtab vaatluse alla mõned tänapäeva eesti keeles tüüpilised kasutusjuhud, mis on vastuolus kehtiva kirjakeele norminguga.

Sellised näited annavad ühelt poolt märku keelekasutuses ja keeletajus toimunud nihetest ning teisalt panevad küsima nende nihete põhjuste üle. On ju selline vorm või tarind tundunud loomulik ja vastuvõetav keelekasutajale, kes sooviks väljenduda korrektses kirjakeeles.

Nii nagu elava keele sõnavara täienemine ja muutumine on loomulik nähtus, saab keelesise süsteemse loomulikkusega seletada ka paljusid muutusi ja ümbertõlgendusi kirjakeele vormistikus. Üheks teoreetiliseks lähtekohaks on siin võimalik võtta Wolfgang Wurzeli, Wolfgang Dressleri ja Willi Mayerthaleri töodes välja arendatud morfoloogilise loomulikkuse universaalsed printsiibid. Lühidalt kokku võttes on need järgmised:

- ülesehituslik ikoonilisus (sarnasus keelemärgi vormi ja sisu vahel): rohkem vormi – rohkem tähendust;
- ühtsus: üks vorm – üks funktsioon;
- läbipaistvus: üks vorm – üks tähendus.

Kirjakeeles toimuvaid muutusi saab hästi jälgida normkirjakeelekasutust esindava tekstiliigi – gümnaasiumilõpetajate riigieksamikirjandite põhjal. Need kirjatööd toovad esile selle, mis on noorema põlvkonna keeletajus muutunud ja millele tuleks seetõttu emakeeleõpetuses ning miks mitte ka keelekorraldustöös suuremat tähelepanu pöörata.

Vaadeldavad sagedased eksimused avavad ka keele muutumise tendentse laiemalt: viga ei ole tõlgendatav mitte üksnes juhusliku eksimusena, vaid see on sageli üldisemale muutusele osutaja.

Keel on tihedas seoses meie maailmatajuga ning keeleväljendid ja grammatilised struktuurid sünnivad tegelikult kasutuses, mis omakorda oleneb kõneleja või kirjutaja kogemustest ja teadmistest, sageli ka kehtivate seaduspärasuste ja reeglite subjektiivsetest ümbertõlgendustest. Viimaste eesmärk on teha grammatikasüsteemi loogilisemaks ja enda jaoks paremini hallatavaks. Selline ümbertõlgendamine saab alguse üksikisikust, kuid võib analoogia toel laieneda.

Paljud keele morfoloogiasüsteemis toimuvad muutused on seletatavad **loomuliku morfoloogia** printsiipide alusel. Loomuliku morfoloogia teooria püüab seletada morfoloogilisi käitumismustreid, tegeldes seega morfoloogiliste universaalide ning sellega, kuidas need universaalid toimivad vastastikmõjus üldiste kognitiivsete ja semiootiliste printsiipidega. Teooria aitab seletada võimalikke varieeruvusi ning muutusi morfoloogias. Wolfgang Wurzeli sõnul toimuvad keele muutused alati loomulikkuse suunas, ka uute sõnade morfoloogiline käitumine jälgib loomulikkuse printsiipe.¹ Loomulikkust nähtust mõistetakse loomuliku morfoloogia teoorias kui markeerimatut, seega on loomulikum markeerimata vormikasutus.

Loomulikkusega on seotud ka **produktiivsus**: teatud nähtused on nii vormi- kui ka sõnamoodustuses ootuspärasemad ja sagedamad, st keelekasutajate silmis loomulikumat kui teised. Vormimoodustuslikku produktiivsust võib vaadelda kui morfoloogilise protsessi võimet allutada uusi sõnu.

Ometi ei rakendu loomulikkusprintsiibid keeltes vastuoludeta ning esineb printsiipidevahelisi konflikte. Näiteks ühtsuse printsiibi puhul võiks eeldada, et ühe grammatilise kategooria väljendamiseks on kasutusel alati sama vormitunnus. Flekteerivates keeltes see aga nii ei ole, sest erinevate morfoloogiliste sõnaklasside ja alltüüpide piires rakenduvad eri reeglistikud (nt erineb eesti keeles pöörd- ja käändsõna mitmusevormide moodustus). Loomulikkuse kriteeriumid olenevad seega osaliselt keelest ja keeletüübist ning neid saab välja selgitada keeles toimuvaid morfoloogilisi protsesse jälgides.

Eri loomulikkusskaalade protseduuride valikud võivad keeles konflikti sattuda ning mõne parameetri loomulikkus võidakse ohveriks tuua teiste parameetrite loomulikkuse nimel. Keelelise loomulik-

kuse aluseks on ka keelevälised tegurid, mis toetavad või ei toeta mingi keelelise struktuuri tunnuseid. Sellega kaasnevad kognitiivsed aspektid, millest lähtudes rohkem või vähem loomulik on ka inimaju jaoks vastavalt kas lihtne või keeruline.²

Järgnevalt vaatluse alla tulevad keelenäited esindavad ühelt poolt morfosüntaktilist loomulikkustaotlust, teiselt poolt keelesüsteemi enese piires töötavat analoogiat, kus mingi sõnatüüp või moodustusmall annab eeskuju teistele samalaadsetele kasutusjuhtudele.

Keelereeglite ümbertõlgendamine, loomulikkus ja analoogia

Vaatlen nüüd keele normi muutumist tegelikus kasutuses. Lähtun arusaamast, et norm on mõjutatud normingust ja vastupidi. Kirjakeele puhul mõjutavad tegelikku kasutust peale sisemise, spontaanse grammatika ka keelereeglid. Olemasolevaid reegleid on aga võidud kasutuse käigus laiendada, nagu on ehk juhtunud nt ühend- ja väljendtegasõnade kokku- ja lahkukirjutamise reegli puhul. Ehkki veatüübi seisukohalt on tegemist kokku- ja lahkukirjutamiseksimusega, eeldab kehtiv keelereegel üsna põhjalikke grammatikateadmisi ning morfosüntaktilise analüüsi võimet.

Keelereegel, mis seda tüüpi verbiühendite õigekirjutust normib, fikseerib ühendverbide määr sõnade ja väljendverbide käändsõnavormide lahkukirjutamise järgnevast pöördelisest tegusõnavormist, tegevusnimest või *des*-vormist. Ühend- ja väljendverbide oleviku kesksõnad, mis esinevad lauses täiendi või öeldistäitena, ja mineviku kesksõnad ning *mata*-vormid, mis esinevad täiendina, on lubatud eelneva määrsõna või käändsõnavormiga aga kas kokku või sellest lahku kirjutada.

Tegelikku kasutust juhib tehtud keelevigade põhjal otsustades siiski arusaam, et kõikide püsiühendilist sisulist tervikut moodustavate üksuste puhul on loomulikum need kokku kirjutada, st kokkukirjutamise rööpvõimaluse olemasolu täiendi või öeldistäite positsioonis ühend- ja väljendverbide puhul on võinud anda eeskuju muudeski positsioonides verbiühendite kokkukirjutamiseks. Kokkukirjutamist selliseski ümbruses, kus reeglipäraselt võiks ainult lahku kirjutada, kohtame tegelikus keelekasutuses väga tihti. Sagedamini kirjutatakse kokku käändelisi tegusõnavorme, nt mineviku kesksõnu liitajavormide koosseisus, *ma*-tegevusnime tegevuse faase (algust ja lõppu) näitavas tarindis jm.

Olen minagi ekseldes elus ringivaadanud, et mis mul on või ei ole. (2005, 724 999)¹

.. kus üks poiste õpetaja üritab põgeneda Rootsi, kuna teda hakatakse muidu tagakiusama. (2005, 344 042)

Igal inimesel on oma mõtted ja unistused, vaja läheb ainult natukene julgust, et neid elluviia. (2005, 701 032)

Harvad ei ole näited ka ühendverbi pöördeliste vormide kokkukirjutamise kohta:

Vaevalt, et sealne peategelane Julius oma tulevikku sedasi ettekujutas, sest muidu ta poleks karjääriredelil tõusmisega nii palju vaeva näinud. (2005, 672 022)

Ühelt poolt mõjutab siin kokkukirjutust ühendite tähendusliku ühtekuuluvuse tajumine, teisalt aga reegli tõlgendamisega kaasnev vääranaloogia nende käändeliste vormidega, kus kokkukirjutamine on reeglipärane. Eeskuju annab kindlasti ka eesti keele liitverbide moodustamise mall, sest liitverbe on viimasel ajal kirjakeelde jõudsalt juurde tulnud, nt *ülerahvastama, alarahastama, taasiseseisvuma* jt.

Samasuguseks probleemiks näib olevat ka muutumatute sõnade kokku- ja lahkukirjutusreeglistiku tõlgendamine. Seni viimase nende sõnade ortograafiat puudutava otsuse tegi vabariiklik õigekeelsuskomisjon 1980. aastal ning selle kohaselt kirjutatakse liitsõnana kokku kaks kõrvuti olevat mis tahes sõnaliiki kuuluvat sõna, kui need on sulanud ühtseks mäarsõnaliseks väljendiks.

Samal ajal jäi kehtima reegel, mille kohaselt tuleb kaassõna käändsõnast, mille juurde ta kuulub, alati lahku kirjutada. Seega peab keelekasutaja probleemi tekkides suutma orienteeruda sõnaliikide üsna hägusapiirilises süsteemis. Eksimusi põhjustab taas reegli tõlgendamiseks vajalike grammatikateadmiste nappus, mistõttu tugineakse loomulikule keeletajule ja ühendatakse sisuliselt kokkukuuluvad üksused ka vormiliselt. Nagu öeldud, kehtib samasugune loomulik mall eeskujuna nt liitsõnamoodustuses, mis on eesti keeles väga produktiivne nähtus.

Näiteid kaassõnade kokkukirjutamisest käändsõnaga, mis on viimasel ajal üks levinumaid eksimusi:

¹ Sulgudes on esitatud kirjandi kirjutamise aasta ja eksamitöö kood.

See ongi motivatsioon, mis paneb inimese liikuma ja tegema asju endajaoks. (2005, 724 999)

Igal teel on kive, milletaha saab komistada. (2005, 914 133)

Tihti tuleb ka mõte, et miks peab saatus mulle neid kive teepeale veeretama. (2005, 852 047)

Seda tüüpi vead on viimase viie aasta lõpukirjandites olnud väga sagedad. Nad ei taandu taas ainuüksi kokku- ja lahkukirjutamisreeglite viletsale tundmisele, vaid näitavad samal ajal üldist ja loomulikku suundumust sisult seotud üksuste vormilise ühendamise poole. Sellegi protsessi taustal võib näha liitsõnamoodustuse eeskujuga.

Veatuüp, mis samuti sageduse poolest silma torkab, on kolmesilbiliste kolmandavärteliste sõnade (*tööline*-tüüp) analoogial toimiv kaasrõhulise kahesilbilise liitega sõnade (*oluline*-tüüp) vormimoodustus, ennekõike mitmuse osastava ja tüveülivõrde vormides. Kuna *tööline*-tüübis on mitmuse osastavas ja *i*-mitmuse vormides kasutusel rööpvormistik, on tegelikus tarvituses seda vabadust laiendatud ka *oluline*-tüübile, hoolimata isegi fonotaktilisest piirangust, mille kohaselt ei saaks rõhutus silbis diftong esineda, nt

Ei osata enam kasutada ilusaid sõnu, mis parandaksid ehk inimestevaheliseid suhteid. (2002, 459 024)

Džassi võidukäigu ajal kogunesid tänavad rahvast täis, et maailma meeleliseima muusika mõju enda peal tunnetada. (2005, 003 040)

Inimhing on keeruliseim saladus, mille kummalistele probleemidele püütakse pidevalt lahendusi leida. (262 041)

Loomulikkustaotlusega võib põhjendada ka oleviku kesksõnade analoogial põhinevat tendentsi ühildada nimisõnaga arvus ja käändes mineviku kesksõnavormid, mis esinevad lauses täiendina ja omandavad keelesüsteemis omadussõna funktsiooni. Eriti torkab see tendents viimasel ajal silma *tud*-kesksõnadega seoses, nt

Alati on huvitav uurida, kuidas autor püüab teatuid probleeme lahata. (2005, 524 079)

Palju eksisteerib kirjanike poolt avaldatuid mõtteid, mis on positiivse mõjuga. (2005, 003 030)

Meenutades Postimehest loetut artiklit, oli uue paavsti valiminegi ohus. (2005, 003 034)

Siin pakub analoogiat oleviku kesksõnade kasutus, kus eestäiendina on arvu- ja käändeühildumine ainuvõimalik.

Veel üks kirjakeeles silma hakkav tendents on laadivahelduse taandumine, millele on tähelepanu juhtinud Mati Hint. Tema sõnul on laadivaheldus muutunud eesti keeles ebaproduktiivseks protsessiks, taandudes vanemast mitteaktiivsest sõnavarast, ning uued keelde tulevad sõnad ei ühine laadivahelduslike tüüpidega.³ Astmevahelduse allsüsteemide esialgsed suhted on Hindi arvates pöördumatult muutunud.⁴

Seda nähtust oleks vaja nüüdiskeeles süsteemselt jälgida, vastav õpilaste keelekasutust uuriv töö on tehtud Tartu ülikoolis 2005. a kevadel.⁵ Tööst ilmnes, et mida harvemini esinev ja tundmatum sõna tähendus ja muuteparadigma keelekasutaja jaoks on, seda enam kalduakse sõna muutma laadivahelduseta. Ka ilmnes laadivahelduse taandumine tugevamini just 6. klassi õpilaste keelekasutuses, ent sõnade *haab*, *tõbi* ja *pärgama* puhul märkisid just 11. klassi õpilased sagedamini õigeks norminguvastased vormid **haav²*, **tõvi* ja **pärjama*.⁶

Tegeliku vormikasutuse põhjal jääb mulje, et muutus puudutab ennekõike üksiksõnu, mis suunduvad astmevahelduseta muuttüüpidesse. Näiteks on laadivahelduse kadu täheldatav väikeses ja arhailises *s*-i laadivaheldusega sõnade rühmas (*küüs*-tüübi sõnad), mille käändevormide moodustamisel ei muudeta tüvekonsonanti, nagu see keeleajalooliselt põhjendatuna normitud kirjakeeles olema peaks. See-ga peavad keelekasutajad loomulikuks käänamisviisi **küün : küüne : küünt*, **kaan : kaane : kaant*. Nõrga astme üldistumine puudutab teisigi üksiksõnu, nt *hüljes* (käänamine *hüljes : *hüljese : hüljest*), või laadivahelduslikust muuttüübist vältevahelduslikku siirdunud *iive* (*iive : *iive : iivet*), *teave* (*teave : *teave : teavet*).

Nõrga astme üldistumise põhjus võib olla see, et nendest sõnadest on tegelikus kasutuses sagedamad nõrgaastmelised vormid (nt *küüs*-tüübi sõnadel ainsuse ja mitmuse omastav ning nende põhjal moodustatud vormid; tugevneva laadivaheldusega *iive*-sõna puhul annab astmeüldistuseks aluse ilmselt algvorm – ainsuse nimetav).

² Tärn näite ees tähistab norminguvastast vormi.

Markeeritusega seotud nähtused

Tegelikult vormikasutusest tulenevate üldistuste põhjal on võimalik uurida grammatikasüsteemis toimuvaid nihkeid ja juba alanud protsesside süvenemist. Ühelt poolt loomulikkuse printsiipidega (lühidus, suund vähesema markeerituse poole), ent teisalt kindlasti ka argikeele mõjuga võiks põhjendada järgmist eriti õpilaskirjandeis, ent ka toimetamata ajakirjandustekstides silma torkavat veatüüpi – kõnekeelse ja murdelise taustaga *si*-mitmuse levimist pikema ja kirjakeeles normingukohase *sid*-mitmuse asemel. See on üks gümnaasiumi lõpukirjandite sagedasemaid vormivigu, nt

Oleneb jällegi inimesest, mõni jumaldab asju ja hüvesi, mida raha eest saab .. (2003, 442 011)

Mõningad ajalehed väidavad seal sama asja praeguseni, sest tahetakse Ameerika suuri vägesi pelgavaid sõdureid hoida põgenemast ning üle jooksmast. (2002, 942 092)

Loogikuna ennetas ta lihtsalt tulevaid hädasi (vananemine, ebaõnnestumised, jne). (2002, 992 996)

Tegusi võib planeerida, otsus nende elluviimiseks tuleb teha igalühel iseseisvalt. (2005, 845 108)

Miks võiks selline vorm tunduda keelekasutajale loomulik? Esiteks kindlasti seepärast, et tegemist on mitmuse osastava seisukohalt markeeritud vormiga (tunnus *-si* väljendab grammatiliselt kõike sedasama mida ka *-sid*. Viimane on eesti keeles kumulatiivne vorm, kus on koondunud nii mitmuse tunnus kui ka osastava lõpp, mida on teineteisest sünkroonse analüüsi käigus raske eristada). Kuna vorm on juba markeeritud, tundubki loomulik ökonoomsem väljendusviis, mis seda vormi lühendab ja topeltmarkeeringust loobub.

Erinevalt mitmuse osastavas topeltmarkeeringu kaotamisest toimib *pesa*-tüübi sõnade ainsuse osastava käände vormides vastupidine tendents: osastavat käänat markeeritakse *t*-lõpuga, sest vormihomonüümia, vormide kokkulangevus, mis selles tüübis avaldub, läheb keelekasutaja jaoks keelesisese loomulikkusega vastuollu. Et eesti keeles on osastav kääne enamasti markeeritud, püritakse loomuliku suundumusena selle poole ka *pesa*-tüübis. Kolme grammatilise käände (nimetava, omastava ja osastava) vormihomonüümia selles muutüübis ja markeerimata osastava probleemne eristuvus loovad soodsa

pinna osastava kui enamikus muuttüüpides markeeritud käändevormi *t*-lõpuliseks kasutuseks, nt vormid **kõvat*, **isat*, **emat*, **vanat*:

.. olen õppimisega palju vaeva näinud, sest iga õppeaine nõuab erimoodi mõistmist ning kõvat pead. (2001, 682 033)

On palju tulnud ette selliseid juhtumeid, et inimesed ei mõista teineteist ning see tuleneb sellest, et kõik me ei räägi samat keelt. (2001, 301 037)

Külmal detsembrikuu õhtul vaevas vanat Tallinna hulkurit teist päeva nälg. (2005, 003 030)

Seda nähtust tuleks edaspidi uurida kontekstilisest koosinemisest arvestades, sest on võimalik, et koos markeeritud nimisõnavormiga esinevad omadus- ja asesõnad saavad osastava lõpu sageli just kõrval asuvate vormide eeskujul.

Lõpetuseks

Paljud kirjakeeles varieeruvad nähtused on keelesüsteemi üldise arengu seisukohalt ootuspärased ja põhjendatavad – tegelikult keelekasutuses on iga vormi või tarindi moodustamiseks oma põhjus, tuleneb see siis grammatikasüsteemi sisemistest seaduspärasustest, normingute ümbertõlgendustest või kõnekeele mõjust kirjakeelele. Keel on olemas kasutaja jaoks, nii ka kirjakeel, ning kasutajad üldistavad sellest enda jaoks loomulikud seaduspärasused, mis teatud juhul võivad viidata laiematele muutustendentsidele. Muutus, mis algab üksikvormidest, võib kujuneda seaduspärasuseks, millele võib aja jooksul järgneda ka kirjakeele normingu muutmine.

¹ W. U. Wurzel, *Inflectional Morphology and Naturalness*. Studies in Natural Language and Linguistic Theory. Dordrecht-Boston-London: Kluwer Academic Publishers, 1989, lk 9.

² Sealsamas.

³ M. Hint, *Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid*. Tallinn/Helsinki, 1997, lk 23.

⁴ Sealsamas, lk 29.

⁵ E. Jüssi, *Laadivahelduse taandumine eesti kirjakeeles õpilaste keelekasutuse näitel*. Bakalaureusetöö. Tartu, 2005. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.

⁶ Sealsamas, lk 37–38.